

**ЕВРОПЕЙСКИЯТ ЛИТЕРАТУРЕН АВАНГАРДИЗЪМ
В БЪЛГАРСКИЯ СОЦИОКУЛТУРЕН КОНТЕКСТ
СЛЕД ПЪРВАТА СВЕТОВНА ВОЙНА**

Младен Влашки
Пловдивски университет „Паусий Хилендарски“

**EUROPEAN LITERARY AVANT-GARDISM
IN THE BULGARIAN SOCIOCULTURAL CONTEXT
DURING THE POST-WWI PERIOD**

Mladen Vlashki
Paisii Hilendarski University of Plovdiv

The article describes the changes in the receptive horizon in Bulgaria after World War I and their impact on the perception of literary avant-gardism. Focusing on the feeling of acceleration as epochal crisis and disorder Bulgarian spirituality as obstacles to adequate reception of avant-garde.

Key words: reception; literary avant-garde; Bulgaria; after World War I; Sociocultural contexts; crisis.

Навлизането на европейските авангардни практики в литературата у нас не е категорично проучен въпрос от гледна точка на българската литературна история. Навярно и поради това, че се случва в исторически период, който в наличните до днес литературноисторически разкази е силно идеологизиран и политизиран. В най-едри щрихи управлението на БЗНС, събитията от юни и септември 1923 г. и оценките за значими литературни фигури като Владимир Василев, Христо Смирненски, Гео Милев, Иван Радославов, Теодор Траянов и всички техни съратници, както и за активни деятели на същото поле като Александър Балабанов или Людмил Стоянов например, са били подлагани дълго време на партийно-идеологически натиск, а опитите да се излезе от тази ситуация са тръгвали по пътя на изследването на естетико-философските концепции, на техните сблъсъци и взаимопрениквания. Настоящото изложение няма за цел да се включва в дебат

с отбелязаните по-горе тенденции, а ще се опита да скицира, засега в доста едри линии, контекста на рецептивните практики (които се отнасят и до европейския авангардизъм) у нас в първите години на третото десетилетие на XX век от гледна точка на публичните очаквания, родени в една до крайност изострена ситуация на криза.

Криза във всички системи на българското битие, родена от динамизирането на живота в Европа и неумението на българската интелигенция да се справи с това ускорение¹. Като най-важна изходна точка може да се възприеме фактът, че за трийсетина години от своето съществуване като държава България не е създала друга държавническа идея освен „освобождението“² и тъкмо с тази идея влиза и излиза в/от Първата световна война. Подобна „хазартна“ държавническа политика води до „нахалост прахосаните сили, милионите човешки жертви, колосалните стопански и духовни разрушения [...], които магически хипнотизираха душите. Българската национална душа се почувства поругана и развенчана, покрусена, жадна за мъст, възбунтувана [...]. Българската национална душа загуби завинаги своето първично равновесие“ (Господинов 1927: 1). Част от това равновесие до този момент е била и категоричната цивилизационна ориентация на младата държава и нейния народ към практиките на просветена Европа. След 1918 г. европейското вече няма да има този единен ценностно ориентиран образ, както до началото на войната, и всички рецептивни практики спрямо него ще се подчиняват на ситуативно породени оценки. Друга основна причина може да бъде открита в наблюдението, че характерът на българския общественно-политически живот е създал пропаст между обикновения народ и ангажираната с партийно-политически дела интелигенция, както и вътре в самата интелигенция³. В статията си „Трите поколения“ Никола

¹ Като инструментариум за заявеното наблюдение и описание ще използвам идеите на немския социолог Хартмут Роза за наблюдаване на модернизиранието на Европа през категорията ускорение (Роза 2005). Този избор е продиктуван от доста свидетелства на времето за високата скорост на промените и усещането за хаос, т. е. представи, свързани с времето.

² Вж. сказката, изнесена от Спиридон Казанджиев на 09.04.1932 г. (Казанджиев 1932: 33), която също изхожда от разбирането за ускоряване и изоставане от динамиката и описва взаимовръзките между европейската криза и тази у нас, описва разрива между народ и интелигенция, наблюдава динамичното демократизиране, което се изражда в партийна анархия, и т. н.

³ Този път обобщава Петър Джидров: „Войната дезорганизира обществото и разстрои народната психика. Другояче и не можеше да бъде. По неизбежност българската интелигенция излезе след войната на сцената и понеже изворът на

Агънски посочва, че още първото активно поколение българи в новата държава е „разцепено“ в деветдесетте години на XIX век, а второто, това, което поема управлението на България след 1918 г., въпреки „обаянието до заслепение от Европа“, е развило солидни разлики между отделните рецептивни представи, които пораждат определена подозрителност както вътре в самото поколение, така и към други поколения (Агънски 1937). Не по-маловажна е самата дезинтеграция на социума под натиска на ускорението. Било то в социално-ролево отношение – „В такива времена авантюристите са носителите на живота и техните замашки и лудории се третират като „необходими“ [...]. И ние ги посрещаме с тъпо спокойствие и жалко безволие“ (Чешмеджиев 1923: 1), било то в движението на идеите – „Бърже се нижат събитията, бърже се изживяват идеите и настроенията [...]. Понятията и духовните ценности, идейните и нравствените норми са подхвърлени на една главоломна вихрушка, сякаш сатаната е повел своето хоро в главите и душите на хората [...]. Ново! Ново! Ново! Да, нека се стремим към новото, но не към кресливото, надутото, преходното, пенливото „ново“ на демагозите и глупците, а към онова действително ново, което се твори бавно, безшумно, постепенно чрез дългите и упорити усилия и борби за по-съвършен живот“ (Гидиков 1923: 46, 50). Всъщност „демагозите“ и „глупците“ по Гидиков са тъкмо „авантюристите“ по Чешмеджиев, или казано с днешната терминологията на Хартмут Роза – това са модерни индивиди с динамизиран „Аз“, които тъкмо в кризисни ситуации приемат ускорението и свързват и тълкуват минало, настояще и бъдеще не в традиционния ценностно ориентиран поколенчески модел, а ситуативно. При тях „параметрите за идентичност се променят от ситуация в ситуация: кой си, зависи от това, с кого имаш работа тъкмо сега и в коя обществена сфера ще се ангажираш. Не е ясно кое измерение на идентичността е централно и кое периферно“ (Роза 2005: 371 и сл.). Според изследванията на Лауер и Сенет (Роза: 2005: 382 – 383) в поведението на подобен тип „играчи“ настъпват разложения на личността, по-точно – на характера, еро-

всички проблеми и наболели въпроси се посочи в държавната политика всички се отдадоха на политика. Българската интелигенция не беше подготвена за един политически живот и се подведе. Голяма част от нея стана жертва на болшевиизма и на своята неопитност. Тя увлече податливия народ по един гибелен път, които ни докара партийното безсилие, господството на дружбашите и 9 юний с всички кървави последици“ (Джидров 1929: 299). Интересна конкретика върху случващото се в тази обществена система предоставят както автори съвременници на епохата (Кепов 1927), така и днешните изследователи (Тодоров 2007).

зират социални връзки и бива минирано социалното доверие спрямо съответния индивид.

Ако трябва да обобщим кризисните измерения на социокултурния контекст на годините след Първата световна война в България, към разочарованието от Европа, родено в кризата на държавническите идеи, към подозрителността спрямо различните политически „-изми“, родена в десинхронизацията на политическата система, трябва да добавим и подкопаното социално доверие към флексибилните „играчи“, родено в интрапоколенческото темпо (Роза 2011 454 – 455), което разстройва поколенческата стабилност. Или казано с други думи – в подобна тотална критична ситуация посредникът между българското и европейското няма да бъде гледан като „обновител“, а ще бъде приеман с подозрение и недоверие. „Новото“, което посредникът предлага, задължително ще попадне в дискуссионен режим, в който ще се включат както традиционалисти, така и ситуативни „играчи“. Сложността на ситуацията се допълва от затруднение за обединяване на ситуативните „играчи“ тъкмо поради динамиката, която ги е родила. Много ярък пример в това отношение дава поведението на Людмил Стоянов в този период от литературната ни история – от водеща фигура на първата годишнина на Гео-Милевите „Везни“ той се превръща в отрицател на списанието само година по-късно, същата процедура повтаря и със списание „Хиперион“. В допълнение и самата динамика на публичната словесност води към агресивно възстановяване на някакъв вид рационално планиране на бъдещето, защото „отказът от подобно действие определено води до социални патологии“ (Роза 2005: 382 – 383).

За да опишем динамиката, която поражда кризисното усещане на полето на публичната словесност, са необходими някои припомнания. В исторически план след сключването на Солунското примирие на 29.09.1918 г. и капитулацията на България в Първата световна война животът в страната се връща към мирновременното си съществуване. В областта на публичното използване на словото 1919 година е осезаемо гранична. Докато в предходния период⁴ на пазара всяка година излизат по един до два нови вестника и списания, то

⁴ Всички посочени по-долу статистически данни са от Статистически годишник на Българското царство: Година V – XIV: 1913 – 1922, достъпен на адрес: http://statlib.nsi.bg:8181/isisbgstat/ssp/lister.asp?content=/Fullt/extpages/SG_1913-1922_1924/SG_1913-1922_1924_P*.pdf&from=1&to=814&index=/Fullt/extpages/SG_1913-1922_1924/SG_1913-1922_1924_index.pdf&cont=/Fullt/extpages/SG_1913-1922_1924/SG_1913-1922_1924_content.pdf&type=%F1%F2%F0%E0%ED%E8%F6%E8

през 1919 новите вестници са 37, а списанията – 20. Макар някои от тях да са недълготрайни, тенденцията се запазва като възходяща и през 1920 г.: новите заглавия са 51/28, а през 1921 г. – 85/67. От тях свързаните с художествена словесност през 1920 г. – 5/57, а през 1921 г. – 13 вестника и 33 списания. Макар в тази статистика да не става ясно дали прекъснали по време на войната и възобновени в този момент списания като „Листопад“ или „Демократически преглед“ се приемат за нови, тенденцията е очевидна. С нея, разбира се, върви и битката за разпределяне на пазарен дял, което води до силна конфликтност между изданията (неслучайно това са и годините на големите литературни скандали, които най-често целят да дискредитират редактори на издания). Подобно е и положението в книгоиздаването – числата на този бум статистиката свежда до: за 1920 г. в раздел художествена литература са отбелязани 93 оригинални български издания и 176 преводни, през 1921 оригиналните са два пъти повече спрямо изминалата – 180, а преводните – 277. По-голям дял от художествената словесност в този процес имат само политико-партийната и социалната книжнина (през 1920 г. – общо 230, а през 1921 г. – 473 издания), както и справочната (1920 г. – 621; 1921 г. – 525). Очевидно зад тези числа се крие едно засилено публично говорене, в което партийно-политическият тон явно взема връх. Тази динамика бива подложена решително на дисциплиниращи процедури от правителството на Стамболийски⁵. И въпреки че българският литературен живот след Освобождението винаги е бил обвързан с партийно-политическия, категоричната намеса на държавата в лицето на това правителство ще допринесе за рязкото разцепление на литературните групи и лагери особено след юни 1923 г. на принципа не толкова на идеологическите позиции, колкото на партийно-политическите близости и отрицания и на подкопаното социално доверие към деятелите от ситуативен тип.

След девети юни 1923 г. всяка близост с управлението на БЗНС, включително и с неговата културна политика, ще носи печата на съучастие в престъпна по отношение на човешките права и българската душевност и духовност дейност. В това могат да ни убедят само няколко оценки на съвременници. Обобщаващо звучат думите на Елин Пелин за „безотраден външен образ на времето, което преживяваме“ (Елин Пелин 1921: 1). Няколко думи за конкретиката на безотрадността. В уводната статия на един от декемврийските си броеве вестник

⁵ Този процес е описан коректно и аналитично от Емил Димитров в глава трета „Държавата и литературата“ от неговото изследване „Памет, юбилей, канон. Увод в социологията на българската литература“ (Димитров 2012).

„Епоха“ по повод на статията в официоза „Земеделско знаме“ „Кандидати за цепеница“ огласява под заглавието „Към побесняване“: „С всеки ден положението на страната се влошава [...]. Хората, които са най-близо до отговорните места, дето се коват съдбините на страната, не само са безгрижни за утрешния ден, а правят всичко възможно той ден да иде и настъпи в ожесточението на нашите бесни и груби нрави и вещаят кървави зори... Земл. знаме насъсква да бъдат преследвани и бити, ако не убити“. В същия тон са и наблюденията на Т. Г. Влайков от началото на 1923 г.: „едно управление на тирания или диктатура, почиващо върху насилия и произволи [...] посегателствата върху личната свобода на гражданите и разхищението на държавните средства, към които трябва да се прибави и неразумното, несправедливо и партизанско законодателство – всичко това разстройва държавното и народно стопанство, влошава и без туй тежкото поради последиците от войната стопанско и социално положение на страната“ (Влайков 1923: 15). Няколко месеца по-късно П. Тодоров в статията си „Пред изборите“ потвърждава и доразвива тези наблюдения: „В страната преди всичко са отнети всички гаранции за човешката личност: свободата на гражданите е под каприза и настроенията на разните властници пред никого неотговорни [...]. Всичко това е, защото нравственото съзнание на управляващия конвент е крайно замъглено, защото повечето негови членове са лишени от всякакво правно чувство [...]. По пътя на пълния погром се движи и общественият морал [...]. Моралът на страната се клати из основи главно следствие аморалните явления по върховете на държавната йерархия [...]. Големи части от мирното доскоро и производително население се настройват за физически борби, за разрушение; спекулира се с техните най-тъмни страсти, погиват човешки добродетели и се създава крайно несигурна основа за бъдещото развитие на държавата и страната“ (Тодоров 1923: 203). Не е чудно тогава, че и Александър Балабанов като много други интелектуалци приветства деветоюнските събития от страниците на своя „Развигор“: „Нашата признателност към тия синове на българското отечество, военни и цивилни, които ни освободиха от най-страшното и най-срамното досега робство на българския народ“ (Балабанов 1923: 1). Но е важно да се отбележи в контекста на по-горе направените обобщения, че още в следващия брой в статията „На свобода“ посочва „изникналите в последните три години на анархия [...] най-негодни бурени и гадни растения в градината на нашата литература“⁶.

⁶ Освен общите положения в посочените от Балабанов статии по-конкретно са

Симптоматиката на литературния процес у нас в тази обществено-политическа ситуация Владимир Василев анализира и обобщава в перспективата на противопоставянето между минало и бъдеще и по този начин задава един хоризонт на очакване, в който всеки нов литературен феномен се оглежда ценностно и бива възприеман в зависимост от отношението, което заема спрямо традицията на умерената модерна българска литература, създадена от кръга „Мисъл“: „Тъй изостри войната нашата чувствителност, че още малко и нейната пружина ще се скъса – в отхвърчанията между полюсите на крайното утвърждение и отрицание, с които се отмерва нашето време. Тя сякаш разсече духовния ни живот, откъсна две епохи, издигна помежду им барикада. Да не се извъръщаме назад – там няма освен наивност, празен патос, фиктивни величия, незаслужаващи внимание дела. Нито даже на края на края би могло да се завърже възел с бъдещето... Всеки втори ден иде „нова генерация“, която възвестява нова епоха и моментално ликвидира със старата. Всеки ден избухва бомбата на „ново“ развитие [...]. В името на колко „нови“ девизи се отрече „миналото“!“ (Василев 1923: 109). Отвъд военните метафори и образа за механизиранията чувствителност разбирането на Владимир Василев за литературната ситуация у нас откроява една решителна характеристика на времето, свързана с появата на новия тип на ситуативния индивид – „чудовищен егоцентризъм, върху който се развива почти цялата ни съвременна психика“ (Василев 1927: 222). От този тип психика произтича според него и духът на насието в духовния живот и една от неговите разновидности – „фанатизмът“, който подчинява „поетическото творчество на една-единствена догма“ – най-често редакторът на „Златорог“ свързва тази проява с „похода на тъй наречените български експресионисти срещу всички значения в литературата ни“ (Василев 1927: 223) и обобщава: „не намерил творческите си въплотители, той превърна паролите си просто в прикритие“ (Василев 1927: 223). Дори само върху тези щрихи бихме могли да абстрахираме един рецептивен ключ към експресионизма, а като цяло и към другите съпътстващи го авангардни прояви на футуристични или дадаистични практики през двайсетте години на ХХ век у нас: самият експресионизъм не бива отричан, но „употребата“ му у нас винаги може да е вид „злоупотреба“, особено ако се свързва с посредници, които в своята деятелност явно демонстрират типа на ситуативния играч⁷.

набелязани „модернистите“, а персонално – Владимир Василев и Гео Милев.

⁷ В конкретния случай коректен пример може да бъде Гео Милев като застъпническа фигура на авангарда. Но новото, необичайното, с което е съпътствано него-

И ако подобен рецептивен ключ можем да открием в думите и делата на Владимир Василев (най-вече като редактор на „Златорог“⁸ – българското списание от онази епоха, което се придържа към националната литературна традиция и в същото време има траен интерес към авангарда както в литературата, така и в изобразителното изкуство), то при крайните традиционалисти, които в кризисната ситуация са склонни да унищожат всяко неразбираемо явление, отрицанието на авангардизма изпада в крайности. Най-ревностен противник на авангардизма е Александър Божинов. Само един пример ще ни увери в това, че той напуска всякакви граници на приличието, когато се срещне с негови проявления. Ето как представя в „Развигор“ един публикуван в Берлин дадаистичен алманах: „Ако в литературата дадаистите са постигнали до върха на умопомрачението, в живописата те са отвратително нахални. Берлинските и дрезденските художествени салони се пълнят с техните мърсотии [...]. Основателите обаче на дадаизма по мои сведения са: една истерична морфистка, двама педераста и двама влашки пунгаши – Марсел Янко и Тристан Цара. Ако и у нас поникне този боклук, бъдете уверени, че отечеството ни е спасено“ (Божинов 1921: 2). Подобно войнстващо мнение застъпват и автори, които нямат познанията и европейския опит на Божинов. Като журналиста Петър Завоев например, който направо нарича авангардните явления (в случая футуризма) „Литературни уроди“ и ги обвинява, че внасят „разврат и нравствено падение“ (Завоев 1920: 1). За списанията на стария социалистически деятел

вото творчество, поражда по това време рецептивни реакции от рода на „извънмерно“, „не-нормално“, „изкривено“. До голяма степен тези реакции са свързани и с неговия публичен образ на модерен (ситуативен играч) човек. Подробно за това вж. Влашки 2013б: 29 – 40. Ако приложим към конкретния случай твърдението на Тери Ййгълтън, че „от психологическа гледна точка идеологията не е толкова система от артикулирани доктрини, колкото съвкупност от образи, символи и понякога понятия, които ние „преживяваме“ на несъзнателно равнище“ (цит. по Боян Знеполски. Понятието идеология и неговите наследници. 14.04.2006, Litclub, 31.12.2013 <http://litclub.com/library/fil/znepolski/_ideology.htm#23>), то в тази оптика „преживяваните“ от тогавашната литературна и културна общност „образи“ на застъпника за авангардните школи и течения у нас пораждат по-скоро усещане за „травмиране“ спрямо българското литературно тяло, отколкото очакваната „оздравителна новост“.

⁸ Един любопитен акцент – в своята бележка за посещението на Маринети в София Владимир Василев отбелязва, че българската публика веднага е започнала да политизира фигурата на водача на футуристите, докато оценката на редактора на „Златорог“ е скрита в следните думи: “С п р а в о (разр. М. В.) Маринети забележи, че експресионизмът, дадаизмът, сюрреализмът идват от него“ (Василев 1932: 70 и сл.)

Георги Бакалов подобни неща като футуризма са „предсмъртно гърчене на буржоазния дух“ (Калинин 1924: 237). И докато всички тези автори принадлежат към първото активно българско поколение и поколенческата им обвързаност определено е белязана от класически модерен тип идентичност, подобна воинстваща позиция срещу авангарда демонстрират и автори от второто активно поколение, като обслужват тезите си с друг тип аргументи. В уводна статия на съюзното списание „Актьор“ артистът Борис Денизов пише по повод на назначения нов артистичен комитет в Народния театър: „Цивилизованата Европа отдавна, много отдавна е поставила кръст на господата Маринети, Кандински, Маяковски, много отдавна им дадоха жилища в архивата на излишните извънредно буйни, а България сега прегръща футуризма с едно малко закъснение от петнайсет години. И наистина – Гео Милев поставя „Електра“! Какво ще ни покаже Гео Милев? Кубическо изкуство? [...] Футуристите изнасилват „Електра“ [...]. За кого копаете този гроб?“ (Денизов 1924: 52). И ако според риториката на Денизов авангардните течения са отхвърлени още в мига на тяхната поява, то по-друг е подходът на наблюдателя на списание „Пролом“ Начев – в неговите литературни хроники от 1922 г. експресионизмът е вече „изживян“, за „толкова бързото сгромолясане“ допринася овладяването му от „активистичния еврейски елемент“ (Начев 1922: 256, 297).

Дори от тези най-общии наблюдения става видно, че през двайсетте години на ХХ век отношението на българските литературни среди към явленията на авангардизма в изкуствата е твърде противоречиво, но преобладава мнението, че футуризмът, кубизмът, експресионизмът, конструктивизмът и особено дадаизмът са по-скоро отклонения от добрите норми на литературата, поради което и рецептивният хоризонт за творби и автори от тези течения е силно ограничен. А и основните техни застъпници в България са личности със спорно реноме в публичното пространство. Вероятно по тази причина, а и за „обективност“ спрямо „дезориентираното общо съзнание“ (формулата е отново на Вл. Василев) по-сериозните литературни списания като „Златорог“ и „Хиперион“ започват да се опират при представянето на европейските течения и на техните представители на авторитети, които се намират извън нашата злосторна литературна среда. А спрямо автори, принадлежали към тях, започват да се прилагат процедури за „прочистване“ и привличане към едно реалистично и общохуманно разбиране за литературата⁹.

⁹ Като пример може да бъде дадена рецепцията на Франц Верфел у нас (Влашки 2013а).

ЛИТЕРАТУРА

- Агънски 1937:** Агънски, Н. Трите поколения. // *Архив за стопанска и социална политика*, 1937, №5, 236 – 244.
- Балабанов 1923:** Балабанов, Ал. На свобода. // *Развигор*, III, № 123, 23.06.1923, с. 1.
- Божинов 1921:** Божинов, Ал. Дадаизъм. // *Развигор*, I, № 12, 26.03.1921, с. 2.
- Василев 1923:** Василев, Вл. Между сектантство и демагогия. // *Златороз*, 1923, № 2 и 3, 109 – 119; 161 – 179.
- Василев 1927:** Василев, Вл. Хулиганството в литературата ни. // *Златороз*, 1927, № 5 – 6, 227 – 270.
- Василев 1932:** Василев, Вл. Маринети в София. // *Златороз*, 1932, № 1, 70 – 71.
- Влайков 1923:** Влайков, Т. Г. Парламентаризма и днешното управление у нас. // *Демократически преглед*, 1923, № 1 – 2, 1 – 23.
- Влашки 2013а:** Влашки, Мл. Случаят Франц Верфел. // *Страница*, 2013, № 3, 138 – 150.
- Влашки 2013б:** Влашки, Мл. Случаят „Електра“ в българския Народен театър. // *Атика в България*. Под ред. на Кл. Протохристова. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2013, 26 – 51.
- Гидиков 1923:** Гидиков, Ст. Размишления върху делнични теми. // *Демократически преглед*, 1923, №. 1 – 2, 46 – 51.
- Господинов 1927:** Господинов, П. Преклонение пред земята. // *Изток*, II, № 61, 05.06.1927, с. 1.
- Димитров 2012:** Димитров, Е. *Памет, юбилей, канон. Увод в социологията на българската литература*. София: Изток – Запад, 2012, 138 – 231.
- Денизов 1924:** Денизов, Б. Мистериозната четворка. // *Актьор*, 1924, № 3 – 4, 51 – 54.
- Джидров 1929:** Джидров, П. Идеализмът в политиката. // *Архив за стопанска и социална политика*. 1929, № 4, 297 – 301.
- Елин Пелин 1921:** Елин Пелин. Литературни картини. // *Развигор*, I, № 43, 29.10.1921, 1.
- Завоев 1920:** Завоев, П. Литературни уроци. // *Ново време*, II, № 434, 11.08.1920, 1.
- Казанджиев 1932:** Казанджиев, Сп. *Историческо време. Кризата в материалния и духовния живот и нашите задачи*. София: Хемус, 1932.
- Калинин 1924:** Калинин, Ф. И. За футуризма. // *Нов път*, 1924, № 8, 236 – 239.
- Кепов 1927:** Кепов, Ив. *Нашата действителност*. Пловдив, 1927.
- Начев 1922:** Начев, Ю. Немска литературна хроника. // *Пролом*, 1922, 256 – 268; 296 – 300; 333 – 336.
- Роза 2005:** Rosa, Hartmut. *Beschleunigung*. Fr/M, Suhrkamp, 2005.

Роза 2011: Rosa, H. Partizipative virtu statt rasende fortuna. // *Ideenpolitik*. Bluhm, H. u.a. (Hg.). Berlin: Akademie Verlag GmbH, 2011, 449 – 466.

Тодоров 1923: Тодоров, П. Пред изборите. // *Демократически преглед*, 1923, № 4, 201 – 204.

Тодоров 2007: Тодоров, Вл. Бесовете в червено и бяло. // 16.04.2007, *Liternet*. 31.12.2013 <http://www.liternet.bg/publish19/vl_todorov/besovete.htm>

Чешмеджиев 1923: Чешмеджиев, Гр. Времена за авантюри. // *Епоха*, I, № 189, 10.02.1923, с. 1.